

JSSN 0136—7064

Агитатордын БЛОКНОДЫ

1986

ДЕКАБРЬ

12 №

БАСТЫРА ОРООНДОРДЫҢ ПРОЛЕТАРИЙЛЕРИ, БИРИККИЛЕГЕР!

АГИТАТОРДЫҢ БЛОКНОДЫ

КПСС-тин Го
пропаган

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ

ОКТАБРЬДЫҢ КЕРЕГИН ИЧКЕРИ КӨНДҮКТІРЕЛИ

Туулу Алтайдың ишкүчиле жаткандары, бастыра совет албаты чылап ок, Улу Октябрьдың 69-чы жылдыгын иште жаңы жаан једимдерле темдектеп байрамдайла, телекейде баштапкы социалистический госуларствоның јетенинчи жылдыгын коммунизмди тӱзӱп бӱдӱрер јолдо жаңы жаан амадуларлу ла пландарлу баштадылар. Ол амадуларды ла улу жаан пландарды, ороонның социально-экономический ӱзӱмин тӱргендедер задачаларды КПСС-тин Тӱс Комитедининг апрель айдагы (1985 ј.) Пленумы, партияның XXVII съезди темдектеп тургускан.

Совет улус он экинчи бешјылдыктын баштапкы жылының пландарын јакшы бӱдӱрип туру. Ӗткӱн он бир айдың турнунына пландар ончо кӱргӱзӱлер аайынча бӱтти. Национальный кирелтени кӱптӱдӱри ле промышленностьын производствозын ӱскӱрери јанынанг темдектелгени ажыра бӱдӱп јат. 210 миллион тоннага шыдар аш белетеп алган, ол ӱткӱн бешјылдыкта жылына орто тооло белетелип турганынанг 30 миллион тоннага кӱп. Социальный керектерде једимдер јакшы.

Бистин область госуларствого ӱт, сӱт, тӱк табыштырар айлык планды бӱдӱрди. Малды кыштадар иш јакшы башталды.

Шебалин райондо Шебалиндеги совхозтын коллективи (директоры нӱк. Завражнев В. И., парткомның качызы нӱк. Каротеев Н. М., профкомның председатели нӱк. Бабачакова В. М., ВЛКСМ-нинг комитедининг качызы нӱк. Мерзлякова. Е.) малдың кыштузы башталган баштапкы айда — октябрьда уйдың сӱдин астатпазы јанынанг жаан иш ӱткӱреле, јакшы једимге једип алды. Госуларствого сӱт табыштырар айлык план 122 процентке бӱткен. Бу совхозтын Топучайдагы фермазының коллективи (управляющий нӱк. Панова Л. К., цеховой парторганизацияның качызы нӱк. Анчаков В. В., цеховой профкомның председатели нӱк. Курмунгунжинов Г. Е., ВЛКСМ-нинг цеховой комитедининг качызы нӱк. Қазазаева Г.) госуларствого сӱт садар планды 150 процентке бӱдӱрген.

Алтайда ченелте өткүрер хозйствонунг Камлактагы фермазынын коллективи октябрь айда сүт саар жакылтаны 174 процентке бүдүрген.

Чой райондо Чойдогы совхозтын Кискедеги фермазынын уй саачызы нок. Абабкова Валентина, Ивановна октябрь айда колындагы уйлардын кажызынан ла план аайынча 100 килограммнан саар ордына 151 килограммнан сааган. Паспаулдагы совхозтын бозу азыраачызы нок. Чернова Вера Фоминична бозунунг тирүге бескезин конокко кожултар жакылтаны 130 проценттен бүдүрген.

Кан-Оозы райондо XXII партсъездтинг адыла адалган колхозто коллективтинг подрядыла иштеп турган уй саачылардын бригадазы (бригадири нок. Санашева Зоя Табуевна, профгруппорг нок. Кудачина Мария Еркеевна) он айдын туркунына кажы ла уйдан 2000 килограммнан сүт саар ордына 2135 килограммнан сааган, эмезе былтыргы жылдын бу ок ойине көрө, 135 килограмм көп сааган, сүт саап алары жанынан жылдык планды 121,8 процентке бүдүрген.

Бу ок райондо «Ленинский наказ» колхоз (председатели нок. Чендыев И. Ч., парткомнын качызы нок. Санашев А. Т., профкомнын председатели нок. Чичканов Н. Ч., ВЛКСМ-нин комитедининг качызы нок. Толоев В. М.) государственного эт садары жанынан беш жылдыктын баштапкы жылынын планын ойиненг озо, 1-кы ноябрьга 108,3 процентке, түк садар планды — 105,7 процентке бүдүрген.

XXII партсъездтинг адыла адалган колхозтын уй саачызы нок. Тюлентина Жыламаш Озоевна колындагы уйлардан он айдын туркунына кажызынан ла 2295 килограммнан сүт сааган. «Путь Ленина» колхозтын малчылары нок. Суксеев Петр Максимович, Куськин Василий Булташевич, Жабгандагы совхозтын малчылары Карманова Анна Төчиновна, Мухортов Александр Петрович колындагы малды королто жоктон, жакшы кыштадып турулар.

Ондой райондо Карл Маркстын адыла адалган колхоз (председатели нок. Махалин В. Н., парткомнын качызы нок. Бушулдаева Б. К., профкомнын председатели нок. Газетов С. И., ВЛКСМ-нин комитедининг качызы нок. Унуков А. М.) государственного сүт табыштырар онайлык планды 119,6 процентке бүдүрген.

Бу колхозтын уй саачылары Сакилова Любовь Ивановна, Усова Надежда Васильевна, Салбашева Любовь Сергеевна, Кахтунова Юлия Николаевна, Наинова Наак Каратовна, Енчинова Павлина Васильевна, Бакиянова Надежда

кажы ла уйдан орто тооло 1661 килограммнан сүт саар ордына эки мун килограммнан ажыра саадылар.

Кош-Агаш райондо «40 лет Октября» колхозтын койчылары нөк. Бидинов Жаманул, Чапаевтин адыла адалган колхозтын койчызы нөк. Акчинов Александр, Калининнин адыла адалган колхозтын койчызы нөк. Джапаров Даулетбек, «Кызыл мааны» колхозтын койчызы нөк. Абулова Алевтина, Лениннин адыла адалган колхозтын койчызы нөк. Коткенов Петр, СССР-дин 50 жылдыгынын адыла адалган колхозтын эчкичизи нөк. Масканов Солтон Амырович, XXI партсъездтин адыла адалган колхозтын сарлыкчызы нөк. Каланаков Николай колындагы малын королто жок кичееп турулар.

Улаган райондо Саратандагы совхозтын эчки өскүрөөчизи Кеденов Владимир Борисовичтин кыштузы хозяйствонун төс журтынан 110 километр ыраак жерде — Устиги-Элдүкемде. Анда Владимир Борисович жаңыс бойынын билезиле иштеп турган эмес. Коштойында база төрт турлу бар. Партком анда партийный группанын ижин башкарат эдип Кеденов Владимир Васильевичти жөптөгөн.

Устиги-Элдүкемдеги малчылардын кышкы турлуларында бастыра партийно-политический ле төзөмөл ишти партгруппорго өткүрөргө келижет. Иште Владимир Васильевич элден озо бойы жозок көргүзөт. Быжыл уулактар алар планды ажыра бүдүрди, ноокы тарап табыштырат жакылтаны 112 процентке бүдүргөн.

Партгруппорг кышкы турлуларда малчыларга партиянын XXVII съездинин жөптөрүн жартаары жанынан элбек иш өткүрөт. Бу жуукта совхозтын озочыл ишчизи В. В. Кеденовко өткөн бешжылдыктагы једимдери учун кайралдаган «За трудовое отличие» медальды бийик көдүрингилү айалгада төжине тактылар.

Бастыра бу једимдер партиянын XXVII съезди тургускан задачаларды жүрүмде бүдүреринде баштапкы алтамдар, баштапкы једимдер болуп јат. Ого болорзынбай, иштин эрчимин там тыгыдып, жаңы жаан једимдерге једип аларын јеткилдеери — эмди турган задача.

«Једип алган једимдерге болорзынза — түбектер башталып јатканы ол болор. Оны бис јакшы билерис. Улу байрамдарда жаан једимдеристи темдектеп, јыргап тура, эдилбеген керектерге, бүтпеген задачаларга, једикпес-тутактарга ајаруны тыгыдары, тын көөрөбөй, једикпестерди түргөн јоголторы жанынан сананары керегинде В. И. Лениннин ке-

реес јакарузын бис ундыбаганыс, качан да ундыбазыс» деп, М. С. Горбачев 7 ноябрьда Кремльде Съездтердин Өргөозинде өткөн күндүү-туштажуда айткан.

Бу күндерде бастыра ороондо Улу Октябрьский Социалистический революциянын 70-чи жылдыгына учурлай мөрөй элбеп баштады. Областын ишкүчиле јаткандары бу мөрөйдө бойларына јаңы јаан социалистический молјулар алып турулар.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары КПСС-тин Төс Комитединин «Он экинчи бешјылдыкта совет албатынын эрчимдү творческий ижин јеткилдеери керегинде» Кычырузына каруу эдип, ороондо шахтерлордын В. М. Гвоздев, А. П. Потапов башкарган озочыл бригадаларынын, јер өрүмдеп өдөөчилердин В. Л. Сидорейко башкарган бригаданын, анайда ок бистин крайда социалистический мөрөйді баштаган Л. И. Стороженко, В. В. Лбов, М. М. Кузнецов, М. А. Голубева башкарган коллективтердин Улу Октябрыдын 70-чи жылдыгына он экинчи бешјылдыктын баштапкы эки јылынын пландарын өйинен озо бүдүрери јанынан эткен баштаңкайын јарадып ла јөмөп турулар.

Орооннын ла крайдын озочылдарынын бу баштаңкайын бистин областыта эн озо јараткандардын тоозында:

— КПСС-тин XXVII съездинин делегады, Кан-Оозы райондо Кырлыктагы совхозтын озочыл койчызы нөк. Урматов Кара Тодошевич. Нөк. Урматов Қ. Т. Монголиянын Албаты Республикасында Баян-Ульгий аймагында араттардын биригүзинин койчызы Хантай Менголо интернациональный мөрөйлөжип, он экинчи бешјылдыктын баштапкы эки јылынын туркунына планга үзеери 167 кураан алала, торныктырып өскүрер, 412 килограмм түк кайчылап табыштырар, 1987 јылда эрте јаста чыккан кураандарды айрырга јетире 30 килограммга јетире чыдадар болуп молјонды;

— Горно-Алтайскта кийим көктөөр фабриканын ишмекчизи Валентина Саналовна Орожокова бешјылдыктын туркунына сегис јылдын продукциязын эдер, эн бийик чыңдыйлу иштеер болуп молјонды. Бешјылдыктын баштапкы эки јылынын јакылтазын Улу Октябрыдын 70-чи жылдыгына, Владимир Ильич Лениннин чыккан күнинен ала 120 жылдыкка — јети јылдын јакылтазын бүдүрерим деп сөзин берген;

— Горно-Алтайскта 1931 №-лү автоколоннанын шоферлорынын экинчи отрядынын 7-чи бригадазы (бригадири нөк. Рогов П. Е.) бешјылдыктын баштапкы эки јылынын

планын Улу Октябрьдын 70-чи жылдыгына бүдүрер, кыма-
кайлап чеберлеген бензинге үзеери төрт күн иштеер болуп
молжонгон;

— Горно-Алтайскта улусты бытовоей жеткилдейтен управ-
лениенин өдүк көктөөр лө жамаар фабриканын коллективи
(директоры нөк. Алексеенко А. Н.) бешжылдыктын баштап-
кы эки жылынын планын 1987 жылдын 7 ноябрыга бүдүрер
болуп молжонгон;

— «Горно-Алтайскжуртстрой» тресттин 1127 ПМК-нын
малаярларынын бригадасы (бригадир нөк. Захарова М. В.)
1986 жылдын планын 20 ноябрыга, бешжылдыктын баштап-
кы эки жылынын жакылтазын 1987 жылдын 7 ноябрыга, эки
жыл эки айдын планын — 1987 жылдын 7 ноябрыга, Влади-
мир Ильич Лениннин чыккан күнинен ала 120-чи жылдык-
ка — бастыра он экинчи бешжылдыктын строительно-мон-
тажный иштеринин планын бүдүрер болуп молжонгон.

— Турачактагы совхозто саар уйлардын фермазында
коллективтин подрадыла иштеп турган бригаданын членде-
ри (бригадир нөк. Дмитриев А. С.) бешжылдыктын баш-
тапкы эки жылынын планын Улу Октябрьдын 70-чи жылды-
гына бүдүреле, сааган сүттин 80 процентин баштапкы сорт-
ло табыштырар болуп молжондылар;

— Горно-Алтайскта трикотаж кийимнин фабрикасында
комсомолдордун ла жашөскүримнин коллективи (бригади-
ри нөк. Русина Т. В.) бешжылдыктын баштапкы эки жылы-
нын планын Улу Октябрьдын 70-чи жылдыгына бүдүрер
болуп молжонгон.

Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандарынын бу адалган
ла өскө дө озочыл коллективтеринин эткен патриотический
баштанкайына КПСС-тин обкомынын бюросы жаан учур бе-
рип, оны бастыра колхозтордо, совхозтордо, предприятие-
лерде ле организацияларда шүүжеле, кажы ла ишчи ле
коллектив Улу Октябрьский Социалистический революция-
нын 70-чи жылдыгына учурлалган мөрөйдө бойлорына чо-
кым молжулар аларын жеткилдезин деп, КПСС-тин горко-
мына ла райкомдорына, облсовпрофко, ВЛКСМ-нин обко-
мына, областьтын башкараачы организацияларына, партий-
ный, профсоюзный ла комсомольский организацияларына
жакару берди.

ИСТОРИЧЕСКИЙ БУРЫЛТА

(Алтайлар бойынын күүниле Россияга кожулганынын
230-чы жылдыгына)

Алтай албатынын историязы, бастыра кижиликтин историязы чылап ок, төзөлип тыңгырында, ичкери өзүминде ле бирлик болорында јаан учурлу болгон көп керектерди билер. Андый керектердин ортозында албаты-калыктын экономический ле культурный жүрүмünün бастыра бөлүктеринде сүреен жаан кубулталар эткен, онын историязында, чындап та, бурылта эткени бар болуп јат.

Алтай албатынын өткөн жолында андый жаан учурлу керек — бойынын күүниле Россияга киргени.

Орус государствого кирерине экелген јол кату ла кайыр болгон. Ол керегинде Л. П. Потаповтын, Ф. А. Сатлаевтин, П. Е. Тадыевтин, А. П. Уманскийдин, бу статьянын ээзинин научный иштеринде, анайда ок алтай бичиичилердин ле үлгерчилердин — Аржан Адаровтын, Бронтой Бедюровтын, Иван Шодоевтин, өскөлөрünün де произведениелеринде айдылган.

Бистин идейный өштүлерис империализмге ле жаңы колониализмге удурлаштыра тартышкан албатыларга кысканбай болужып турган Совет Союзтын тышјанындагы амыр-энчүге күүнзеген политиказын јабарлап, орды јокко «совет империализм, колониализм керегинде кыйгырыжат».

Анайда айдып турганын јартаарга бистин өштүлерис феодальный Россиянын историязын алгылайт. Мында олор болгон керектерди бойлорынын политиказына, шүүлтелерине јарамыкту эдип, өнөтийин јастыра көргүзөргө кичеенгилейт.

Сибирьдин, Орто Азиянын ла Кавказтын кезик албатылары Россияга кирип турган өйдө боло берген исторический айалганы теренжиде шиндеп көрбөй, кандый бир нация албаты олјочыларга кырдырар јеткер боло берерде, аргаданарга болуп Россияга акту күүниле киргендерин өнөтийин билбеечи болгылайт.

Оны јартаарга бойынын жүрүм-салымын эки јүс одус јыл мынан кайра Россияла, улу орус албатыла колбоштырган алтай калыктын историязын алалы.

Күнбадыш Сибирьдин түштүктеги жерлери Орус государствого кожулганы тапту узак өйдүн туркунына жеңил эмес исторический айалгада өткөнин алтай историк П. Е. Тадыев темдектейт.

XVI чактын учында ла XVII чак башталарда Сибирьдеги Ханнын черүлерин жуулап оодо соккон кийинде Күнбадыш Сибирьдин көп нургуны жерлеринде орус улус журтап баштаган. XVI чактын 80—90-чы жылдарында Тюмень, Тобольск, Тара, Березов ло өскө дө городтор ло жаан журттар төзөлип баштаган. 1604 жылда — Томск, 1618 жылда — Кузнецк төзөлгөн. Шак ла бу городтор орус культура Алтай жерине таркаарында анчада ла жаан учурлу болгон.

Орус улус журттар, шибеелер, городтор төзөйлө, мында журтап жаткан алтайларла жүзүн-башка колбулар эдип баштаган. Алтай байлардын, жайзандардын ортодо, анайда ок Сибирьдеги орус администрацияда кезик бийлердин ортодо каа-жаа өөркөш, өөн-бөкөн дө болуп турза, ишкүчиле жаткан алтайлардын ла орустардын ортодо нажылык колбулар элбеп ле теренжип турган.

Je андый колбулар орус кааннын Сибирьдеги жан-башкарузына жарабай турган. Олор башкаруунун жакарулары аайынча алтай жайзандарды дипломатиянын аргаларыла орус каанга бактырарга ченешкендер. Андый керектер бастыра XVII жүсжылдыктын туркунына болгон. Ого кезик алтай жайзандар база жөпсинер күүндү болдылар. 1605 жылдан ала Сибирьдин бийлери ле алтай жайзандар тил алышкан бичиктер бар. Кезик алтай жайзандар орус каанга бактым деп чертенгени учурайт. Анайда чертенгенин алтайлар Россияга киргени деп айдар арга жок. Оны орус бийлердин ле алтай жайзандардын ортодо нажылык болоры, бой-бойына болужары, жуулашпайтаны керегинде жөптөжү эткени деп айдарга жараар.

Ол өйлөрдө орус улус журтаган уездтердин ле көчкүн улус, ол тоодо алтай укту улус, журтаган жерлердин ортодо анылалган гран жок болордо, чугаан-өштөш башталып турган. Көп учуралдарда оны алтай байлар баштайтан. Алтай улус XVII жүсжылдыкта Туулу Алтайдан башка эмдиги Алтайский крайдын Новосибирский областьтын жерлеринде журтаган.

Анайда 1652 жылда алтай жайзан Кока Абаков джунгар феодалдардын көкидүзиле орус каанга чертенгенин бузала, Кузнецкий уездте орус улустын журттарын жуулаган. 1673—1674 жылдарда онын уулы — Табун Кокин база анай-

да кылынган. (Джунгария — Түндүк-Күнбадыш Китайдын, Тянь-Шаньнын ла Алтайдын жерлерин ле албатыларын бириктирип тӱзӱлгӱн государство).

Андый табарулар јаан эмес болуп турган. Орус жаңдар кӱчкӱн алтайлардын башчыларыла эптежини жӱптӱжӱр аргалар табарын кичееген. Же ишкӱчиле жаткан алтайлардын ла орустардын ортодо колбулар XVII жӱсжылдыкта узак ӱйдин туркунына амыр-энчӱ ле эптӱ-жӱптӱ болгон. Онон улам ол жӱсжылдыктын 20-чи жылдарында алтайлардын кезиги Россияга кирген. XVII жӱсжылдыктын экинчи жарымында алтай улус орустар журтаган уездтер жаар кӱчӱри кӱптӱгӱн.

Орустарга барала, алтайлар аш ӱскӱрерине ле малды кичееп азыраарына, угын жарандыраарына темиккен. Же алтай улустын кӱп нургуны орус государственного акту кӱӱниле XVII жӱсжылдыктын ортозында кирген.

Алтай улустын жӱрӱминде болгон бу исторический учурлу керекке келген жолды шиндеп кӱрӱли.

XVII жӱсжылдыктын 80-чи жылдарына жетире алтай калык Джунгар ханстводон тын камаан жок болгон деп айдарга жараар. 80-чи жылдардан ала олар джунгар хандардан камааны бир эмештен тынгыган. Алтай жайзандар джунгарлар бийлейтенине жӱпсинбей, бойлоры башбилинери учун тартышкан. Же тартыжып чыдаар арга жок бололо, кӱп жайзандар джунгар феодалдарга жендиреле, оларго базынчыктаткан.

XVII жӱсжылдыктын баштапкы жарымында джунгарлардын албаны ла базынчыгы, онын алдындагы ӱйгӱ кӱрӱ, там тынгыды. Алтайлар ашла, малла, ӱскӱ дӱ немелерле калан тӱлӱгӱнине ӱзеери канын берер, жартаз: черӱге жуучылдар ийер учурлу болгон. Онон улам алтай улустын тегин де жокту жӱӱжӱзи там тӱреген, ишке чыдаар кӱп улус улай болуп турган жууларда корогон. Алтай жеринин ле онын албатызынын историясында эн ле карачкы ӱй — XVIII жӱсжылдыктын 40—50-чи жылдары. Джунгариянын эн тын дегедий кааны Галдан Цэрэн 1745 жылда ӱлӱрдӱ, ороондо жаң блаашкан тын тартыжу башталала, государство уйдаган. Маньчжурлардын жуучыл-феодалный государствозы Джунгар жеринде бускаланды тузаланып, сӱреен кӱп черӱ ийген.

Маньчжурлар государство болуп XVI жӱсжылдыктын учында тӱзӱлӱлӱ, онын кийниндеги ӱйдӱ Китайдын, Монголиянын, Кореянын, Джунгариянын ла Азиянын ӱскӱ дӱ ороондорынын албатыларынын жӱрӱмине сӱреен коомой салтарын жетирген. Ол албатылар маньчжур феодалдардын

олјочыл политиказынан шыралаган. Олјочыл јуулар баштайла, он јанында олардон камааны јок монгол ло джунгар княжестволор турганына маньчжурлар јөпсинбеген. Онын учун Джунгар јеринде јан учун блааш-тартыш көдүрилерде, маньчжурлар ол госуларствоны чек јок эдерге черүлерин ийген.

Джунгариянын јерине 1755 јылда јуулап кирген маньчжурлар удурлашкан тын тартыжуга учурабай, бу госуларствоны түрген јоголтып салган. «Өштү Джунгар јеринде јуртаган ончо улусты јаш балдардан ала каргандарга јетире кырып өлтүрген, суулар канла аккан, тегери түбин күйүп турган јурттардын, агаштардын ла өлөн-чөптин ыштоды бөктөгөн» деп, согында Сибирьди шиндеечи Шишков бичиген.

Олјочылар Джунгарияны јуулаганына болорзынбай, ол каанга калан төлөгөн калыктардын, ол тоодо алтайлардын јерине јуулап киргендер. 1755 јылда маньчжурлардын көп мун тоолу черүзи Чуйга ла Чолушманга келип, анда улусты тоноп, өлтүрип, олјого апарып баштаган. Алтын-Көлдиг јанында јуртаган төлөстөр Аба-Тура (эмдиги Новокузнецк) јаар орус бийге элчи ийеле, өскө орооннон јуулап келген олјочылардан алтайларды аргадап, корып алзын деп сурагандар.

Маньчжурларга бакпаганы учун эмдиги Кан-Оозы, Ондой, Шебалин ле өскө дө райондордо јуртаган алтайлар тын истедип тоноткон. Кадын, Бий, Урсул ичинде, Кан-Чараста көп алтай улус олјочы-маньчжурларга удурлаштыра јуулажып баштаган. Анчада ла Чулчугай јайзан ла Бобойгемичи башкарган алтай черүлер өштүге удурлаштыра тын јуулаштылар. Бийик кырларда јолдорды, боочыларды, јаан суулардын кечүлерин јакшы билер алтайлар өштүлерге сакыбаган јанынан табару эдип тургандар. Је олјочылардын ол өйдөги талдама мылтык-бычакла јепсенген ал-камык черүзиле алтай улус удурлажып јенер чыдалы једишпей барарда, алтай јайзандар, ол тоодо Чулчугай Сибирьдеги орус бийлерден болуш сураган.

1755 јылда күскиде 15 алтай јайзан алтайларды Орус госуларствонун улусы эдип алзын деген суракту угузуны Колывань-Кузнецктин командующийине полковник Ф. И. Дегарригага ийгендер. Орус госуларствого алтай јерин улусыла јаба кожуп алгажын, јасак-каланды үч јыл озо төлөөртө белен деп молјондылар.

Удабай Омбо баштаган 19 јайзаннан база андый ок су-

ракту угузу-бичик барган. | 1756 жылда Россияга кирерге күүнзеп турус деп база 13 жайзан сураган. Керек болзо, ясак-каланды озолондыра төлөгөнине үзеери эки мунг кижилү черү жууп берерис дешкен.

Дегарригадан ла жербойындагы өскө дө орус бийлерден каруу келбей турарда, алтай жайзандар алтайларды орус государственного акту күүниле кирерге турганы керегинде суракты Сибирьдин губернаторы В. Мятлов ажыра өскө орондорло керектердин Коллегиязына ийгендер.

1756 жылда март айда 12 алтай жайзан бойынын суралта-бичигин орус кааннын адына ийгендер. Анда айдылган: «Бис, мынан озо Галдан Цэрэн кааннын улузы деп чотолгон алтай улустын он эки жайзаны, бу жуукта слерге Намку жайзанла бичик ийип, анда бисти, улузысла кожо, ак каанга бактырып алзын деп сураган эдис. Ак каан канча кире күүнзегениле ясак-каланды ак-чек төлөп турарыс...»

Петербургта орус кааннын башкарузы алтай жайзандардын сурагыла таныжып, боло берген айалганы ончо жанынан шүүп көрөлө, алтайлардын сураганы аайынча оморды бойына кожуп алар деп жөпсинген. Онон башка алтай улус Орто Азиядагы каандардан болуш сурап баргылаар. Ол керек Орто Азияны Россияга удурлаштыра тыгыдар деп шүүгендер. 1756 жылда 2 майда алтай албатыны Россияга алып жатканы керегинде Указ чыккан.

1756 жылда июнь айдан ала Россиянын ла Джунгариянын гранинда көп алтай улус Россияга кирип баштаган. Баштапкы ла үч айдын туркунына 10 мунг кижигирген.

Акту бойынын күүниле кирип жаткан алтайлар орустарла өөркөшпөс болуп молжонгон. Бир алтай жайзан чертегининде айдылган: «Мен бойымнын улузымла кожо ак каанга кирип жадым, кара сагыш жок келдим, орус улус жаар согон ийбезим, мылтык уулабазым, үлдөле талайбазым, кожо калаш жиirim. Кер-мар улузымла кожо туура барзам, мойнымды кезе чапсын...»

Анайда алтай улус жайзандарына баштадып, драгун солдаттардын алдына офицердин көзинче чертеген. Онон офицер Россияга кирген алтай улуска бүдүретен ээжи-жанды айдып берип, оморды кыйа баспай бүдүрзин деп некеп турган.

Орустар баштап тарый алтай улуска, анчада ла джунгар-олжочыларга тоноткондорго, ашла болушкан, жайзандарга акча берген.

1756 жылдын ноябрь айга жетире Орус государственнын

жеринде журтаган алтай улустың тоозы бежен мунды ашкан. 1756 жылда 16 ноябрьда кол салган Указында алтай албаты акту бойының күүниле Орус государствого кирип калганы жарлалган. Анайда алтайлар бойының жүрүм-салымын орус албатыла үргүлжиге колбоштырган.

Алтайлар бойының күүниле Россияга киргени жаан учурлу болгон. Ол ажыра алтай улус олжочыларга тонодып ла өлтүртип, кырылып жоголорынан аргаданган. Алтай албаты өзүп жаранатан элбек жолдор ачылган.

Алтай улус Россияга келип киргени тегин учурал эмес. Анайда болотонь жолду болгон. Орус государствого киргелекте алтай улус орустарла таныжып, айылдажып, бу калыктын жүрүми ле культуразы артык болгонын билип алган.

Онын кийнинде өткөн жылдар алтай албатынын талдап алган жолы чике болгонын көргүскен. Жүс бежен жылга шыдар алтайлар орус государстводо болордо, каан жаңы, онын Сибирьдеги бийлери тың базынчыктаган да болзо, Азиядагы өскө оок албатыларга көрө, түргөн өзүп келгендер. Же ол алтайлардын жаан өзүмининг жүк ле баштапкы алтамдары болды.

1917 жылда, Россияда Октябрьский Социалистический революция женген кийнинде, жайым алтай албатынын чын социально-экономический ле культурный өзүми башталган. Совет жаңын жылдарынын туркунына алтай албаты коммунисттердин партиязына баштадып, улу орус албатынын болужыла бойының өзүминде жаан једимдерге једип алган.

Н. Модоров,
исторический наукалардын кандидады

ЛЕКТОРДЫН ИЖИНЕН

Павел Егорович Тадыев бистин областта «Билгирлер» обществозы 40-чи жылдардын учында төзөлөринде турушкан лекторлордын бирүзи. Ол өйдө 25 жашту јиит ученый, исторический наукалардын кандидады, диссертацияны коорулап божогон кийнинде төрөл јерине иштеп келген.

Ленинградта аспирантурада үренерде Павел Егорович атту-чуулу историктердин, этнографтардын, антропологтордын, лингвисттердин лекцияларын уккан. Олордын кезигиле кожо научный шинжү өткүреринде турушкан, экспедицияларда болгон.

— Јиит аспиранттар ла студенттер анчада ла академиктердин — В. В. Струвенин, Е. В. Тарленин, С. А. Токаревтин, Д. А. Олдаропенин кычырган лекцияларын коркышту јилбиркеп угатан. «Олордын лекцияларын уккан кижии өй өткөнин билбей калар, лекторло кожо јөбрен өйлөргө, орто чактарга барып, јангы өйдин историязын кожо өдүп турарын» — деп, П. Е. Тадыев куучындайт.

Шак ла ол ученыйлардын лекцияларын угала, бойы лекциялар кычыраына тын јилбиркей берген. Ол өйдө, төртөнинчи жылдардын учында, бистин орооннын јарлу ученыйлары, литературанын ла искусствонын ишчилери политический ле научный билгирлерди элбек калыкка таркадатан общество төзөөри керегинде газеттер ажыра кычыру эткен. Кычырунын алдына кол салган ученыйлардын бирүзи Павел Егорович Тадыевтин үредүчизи академик Е. В. Тарле. Кычыруда айдылган: «Бистин ороондо науканын ла культуранын једимдерин бастыра албаты тузаланар аргалу. Андый једимдер бисте там ла көптөп туру. Бис, науканын, культуранын ла искусствонын ишчилери, наукада ол једимдерди, билгирлерди ишкүчиле јаткандардын элбек калыгына таркадар амадула биригип алып иштезебис, науканы тыгыда өскүрер, албатынын культуразын бийиктедер иш там јаранар.

... Бистин бу баштаганысты совет науканын ла культуранын бастыра ишчилери јарадарына иженип турус. Советтер ороонынын ученыйлары албаты-калыктан өзүп чыккан,

творческий ийде алынып, бойынын бастыра жүрүмин ле
нжин ого учурлап јат».

Ол кычыруны Туулу Алтайда элден озо јарадала, об-
ластынг ишкүчиле јаткандарына билгирлер таркадып
баштагандардын бирүзи — јнит ученый Павел Егорович
Тадыев болды.

— Улустынг алдына куучын айдарына, доклад ла лекция
белетеерине мен ады јарлу ученый улустаг үренгем — деп,
П. Е. Тадыев эске алынат. — Олордын тоозында Государ-
ственный сыйдын лауреады, «Алтайлардын историязы аай-
ынча очерктерди» бичиген профессор Леонид Павлович По-
тапов, бастыра телекейде ады јарлу академик Е. В. Тарле.
Археолог Сергей Иванович Руденколо мен эки катап науч-
ный экспедицияда болгом. Баштап 1949 јылда, аспирант
тужымда, оног 1954 јылда научный шинжү өткүрер ин-
ститутта сектордын башкараачызы болуп иштеп турган өй-
дө Туулу Алтайда јебрен өйлөрдө улустынг сөөгин јууган
јерлерди — Улаганда Пазырыктын кургандарын, Урсул
ичинде Туйактудагы курганды казарында турушкам. Теле-
кейде ады јарлу ученыйла кожо иштегеним меге историчес-
кий наукаларды, улустынг јебрен өйлөрдөг ала жүрүмин
шиндеер ишти сүүрине болушкан. С. И. Руденко кайда да
јүрзе, улустынг алдына куучын айдарга, лекция кычырарга
кичеенетени, кандый да булгакту сурактарды, археология-
нын тегин улус бачым ондобос керектерин јартап куучын-
дайтаны мени ол өйдө кайкаткан да, үреткен де — деп, Па-
вел Егорович учында айтты.

Онын кийниндеги јылдарда академик Алексей Павло-
вич Окладниковло тушташканы, кожо иштегени керегинде
јылу куучындайт. Ол јылдарда П. Е. Тадыев јебрен өйлөр-
дө Туулу Алтайда, Сибирьде јуртаган улус керегинде көп
лекциялар кычырган. Горно-Алтайскта үредүчилердин ин-
ститудында история аайынча студенттерге лекциялар кы-
чырды. «Пазырык керегинде» кычырган лекцияларды ја-
ныс ла студенттер эмес, је анайда ок городтынг улузы ба-
рала, угуп тургандар.

П. Е. Тадыевтин лектор болгон тоомјызы там ла бийик-
теген. Үредүзи аайынча историк кижии, онын диссертация-
зы «Алтайлар социалистический нация болуп биригип өс-
көни», јашөскүримди база ундыбай турды. Ол комсомол ке-
регинде көп лекциялар кычырды. Туулу Алтайдын јашөскү-
рими П. Е. Тадыевтин «Сүүжери, нак ла нөкөрлик болоры»
керегинде лекциязын угарга сүүп јат.

1951 жыл... Партиянын обкомынын бюросынын жöби аайынча областта лекциялар кычыратан биригүлер тözö-лип баштаган. Политический ле научный билгирлерди таркадтан обществонын баштамы организациялары тözöldи. П. Е. Тадыев андый организацияны үредүчилердин институтында тözөгөн, бойы председателине тудулды.

Областта лекциялар кычыраына интеллигенцияны тартып алары жанынан элбек иш öтти. Ол иште политический ле научный билгирлер таркадар обществонын областтагы организациясынын правлениезинин члени П. Е. Тадыев эрчимдү турушкан.

П. Е. Тадыев башкараачы партийный иштерде — КПСС-тин горкомынын, оной обкомынын качызы болуп иштеерде лекция кычыраын там тыгытты. Онын кычырып турган лекцияларынын тематиказы элбеди. Тös амаду — партиянын сöзин эл-жоннын элбек калыгына жетиретени, КПСС-тин ле Совет госуударствонун ичжанындагы ла тышжанындагы политиказын ишкүчиле жаткандарга жартайтаны. Бу öйдö лектор-пропагандист ле агитатор П. Е. Тадыевти мал-öскүрген фермаларда, малчылардын ыраак турлуларында, механизаторлордын одузында көп туштаарын, улусла ачык-жарык куучындажып турганын көрöрин.

Павел Егорович Тадыев «Билгирлер» обществонын областтагы организациясынын правлениезинин председатели болуп сегис жыл иштеген. Обществонын крайдагы организациясынын правлениезине, РСФСР-дин «Билгирлер» обществозынын ревкомиссиясынын членине тудулган. «Билгирлер» обществонын Бастыраароссийский съездтерине үкатап делегат болуп турушкан. Бүгүн П. Е. Тадыев — областтын телекейде айалга керегинде баштаачы лекторы болуп, СССР-дин тышжанындагы политиказы ла телекейдеги керектер аайынча методический секцияны башкарып жат.

Бойынын эл-жон ортодо эрчимдү ижи ле көп лекциялар кычырып турганы учун Павел Егорович Тадыев «Билгирлер» обществонын «Эрчимдү иш учун» знагыла кайралдалган.

А. П. Сафонов,
«Билгирлер» обществонын Туулу Алтайда областной организациясынын правлениезинин председателиниң заместители

ТУЗАЛУ ӨЗҮМДЕРДИ КИЧЕЕР ЛЕ ЧЕБЕРЛЕЕР

Бистинг журтап јаткан өйисте ар-бүткеннин байлыгы учы-түби јок, түгенбес деп айдарга келишпейт. Печатьтын бичип турганыла болзо, Күнбадыш Европада кийик ар-бүткен јокко јуук, телекей де үстинде онын оок-теек тилбектери арткан. Шак онын учун кижии колы тийбеген јерлерге, ол тоодо Сибирьге тартынып јилбиркеери тыгып турганы јолду болгодый. Онын эн артык деген толыктарынын бирүзи Туулу Алтай, бу аңылу башкалу туулу јер болуп јат. Улус онын учы-кыйузы јок телкемдерин, агаш-тажынын, кырларынын, өзөк-јиктеринин, сууларынын ла көлдөринин јаражын көрөргө мендеп келгилейт. Ученыйлар мындагы јерлердин бүдүмин, кыртыжын билип, јартап аларга мендегилейт. Финляндиянын ла США-нын ученый-ботаниктеринен турган телекейлик экспедиция мында база болгон. Мында болгон ончо улус бу јерди «Сибирьдин әрјинези» деп айдыжат.

Туулу Алтай мал өскүрген райондорынын бирүзи болуп јат. Аш-курсак аайынча орооннын алдына партиянын тургускан Программазы Алтайдын ишкүчиле јаткандарынын алдына база тура берди. Тургузылган пландардын бүдери хозяйстволордо азырал канча кире белетелгенинен камаанду болор. Анайдарда, јуртхозяйственный өзүмдер өскүрер јерлерди элбедип, түжүмин бийиктедер керек.

Шак анайда Туулу Алтайдын аңылу башказын ајаруга алып, онын өзүмдеринин байлыгына ла мал өскүрер уулам-жызына көрө, мындый сурак тура берет: бир јанынан госу-дарственный пландарды канайда бүдүрер, экинчи јанынан туулу јердин байлыгын канайып чеберлеп алар?

Автор көп јылдардын туркунына Себинин арка-туузында ар-бүткенди шинжүлөп, ол ажыра Алтайдын өзүмдерин ле олорды корулап (алар аргаларын көргүзөргө амадап туру.

Себинин сындары Туулу Алтайдын түндүк райондорында јадыры, ол үч суунын — Себинин, Кадыннын ла Урсулдын ортозында туруп јат. Сындардын узуну 120 км. Талайдан эн ле бийиктери 470—2500 метрде. Ай-күннин аайы ке-

зем кубулчан. Чыктын кеми жылына 320-ден 620 мм-ге једип турат. Онын кырлары ла ай-күннинг аайы жүзүн-башка өзүмдерге јаан салтарын јетирет.

Литературада бичигениле, автордын бойынын шиндегениле бу јерлердеги өзүмдерди үч бөлүккө — чөлдү, агашту ла бийиксү туулу бөлүккө бөлиирге јараар. Мында баштапкы јерде агашту бөлүк туруп јат. Түндүк ле күнчыгыш јанындагы төзөлгөлөрдөн (450 м) ала карагай, кайын ла карагай колый туштайт, түштүк јанынан 1300—1700 м бийигинде кайын ла чет, кезиктей жагыс чет ле тыт. Кезик јерлерде, түндүктей кајуларда чиби агаштар өзөт, бийиктеген сайын агаштар солына берет. Эң ле бийик јерлерде (1800—2000 м) чет ле мөш агаштар колый өзүп јат. Бийик тайгада өскөн өзүмдердин жүзүни сүрекей көп болуп туру. Жүзүн-јүүр жыраалар јакшы өзөт. Андый жыраалардын ортодо эң ле көп туштап турганы алтай ла татар дейтен тайаналар, курильский чай, башка-башка бүдүмдү бороңот, тегектин јиилеги ле спирея. Анчада ла байлык өзүмдер өлөңдөр ортодо учурайт. Эрте јаста јайылып келген аяк бүдүмдү оошкы-кызыл примулдар, чаңкыр ла сары (алтай) тандалайлар, орус ла Блюдовтын дейтен касатиктер, Сибирьдин кандыгы, чейне, мөттү чечектер узун өзөр јайгы өлөңдөрлө, чечектерле солынат.

Түндүктен түштүк јаар барган сайын агашту бөлүк бир эмештен үзүктелип турат. Чөл јерде өзөр өзүмдер чичкечек үзүктерле Себи ле Кадын суулардын жакаларындагы кобы-јиктерле ырада чөйилип, чөл бөлүклө колболып барат. Чөл јерлерде өзөр өзүмдер бу јерлердин түштүк јанында да учурайт. Олор түштүктеги ле кајуларда, сындарда өзүп јат. Мында эң ле көп туштайтаны кургак јерлерде өзөтөн ак кийис ошкош панцерийлер, семтек эдельвейстер, көк чечектү мордовниктер, јайыла өскөн кылганактар, јаркын кызыл эсперцеттер, чаңкыр живокостьтор, оошкы-кызыл василектор, сары өңдү володушкалар. Кайыр-каскактарда эң ле көптөн јаан ла оогош жыраалар — Сибирьдин барбаризи, каргана, үч айрылу спирея, гибрид бүдүмдү чабрец, кылганак өлөңдөр өзөт.

Кырлардын бийик бажында (Сарлык кырда ла Јабаганнын боочызында), талайдын кеминен 1800—2000 м бийикте, туу јерлердин өзүмдери өзөт. Анда тегерик јалбрактарлу кайын, јенес, арчын учурайт. Жүзүн-јүүр өзүмдерлү бийиктей јаткан тепсендер табынча ерниковый ла дриадовый тундралар болуп кубула берет.

Өзүмдердин јетирип турган тузазын айтпаза да јарт. Эмдиги де өйдө, качан химия јаранып өзө берерде, өзүмдер албаты хозјайствонун көп тоолу бөлүктөрине кыйалта јоктон керектү болуп јат. Себинин кырын лаптап шиндеп көрөрдө, анда көп тузалу өзүмдер бар болгоны јарталган. Олордын көбизин бириктире тузаланып јадылар.

Аш-курсактын Программанын бүдүреринде аңылу јерде курсак эдер өзүмдер туруп јат. Мында баштапкы јерге Сибирийдин мөш агажын тургузар керек. Мөштин кузугынын эмили бийик тойу-ток курсак болуп јат. Анда 64 процент үс, крахмал, сахар, јенгил быжыныгар белоктор, Е, В, Д витаминдер бар. «Кузуктын 100 грамм сайында кижинин бир конокко керектеген аминокислоталары, сүрекей ас учурайтан цинк, кальций, јес ле марганец деп микроэлементтер бар» (Е. Г. Пирамонов, 1982 ј.). Мөш (онын јулугы, бүри) су-кадыкты корулаар керекте, промышленностьто ло строительстводо элбеде тузаланылат. Туулу Алтайдын арка-тууларында јилектер де — борогот, тожыла, тайана, јерјилек, тийингат, кайынгат көп өзөт.

Бистин ороондо эм өлөңдөрдүн учуры сүрекей јаан. Андый өзүмдер анчада ла Себинин арка-тууларында көп табылган. Јарлу өзүмдерден медицинада тоолу-тоолулары ла тузаланылат. Ого кижинин текши су-кадыгын тыныдып турган (састын согонозы, сибирский княжик, шлем бүдүмдү ятрышник), јүректи ле тамырлардын, кејир-тамактын ижин јарандыар (гибридный истод, уральский солодка, кобыда өзөр чиналар), ич-карыннын оорузын токтодор (канду јалбрактар, курильский чай, чичке јалбрактарлу кипрей) өзүмдер кирип јат. Көп тоолу эм өлөңдөр (горичниктер, горецтер, примулдар) эмдиге јетире шинжүде артканча эмезе јаңы медицинский јазалдар эдерге белетелет (тегин ле манжетка, канду јалбрактар, көп тамырлу володушкалар). Көп өзүмдер тибет јеринин эмезе албатынын медицинасында тузаланылат.

Адару ижинде мөттү өлөңдөр айдары јок јаан тузалу болуп туру. Ачык, ару тепсендерде адару тегин чебрецке, живокость чечекке, учы сүри јалбракту зизифорага, кычкыл очитокко; кобы-јиктерде донник өлөңгө, клеверге ле өскөзине де; агаш аразында — бийик борецке, кипрейге, герань чечекке адару сүрекей јуулат. Көп тоолу јыраа өзүмдер, анчада ла курильский чай, алтын тазыл, борогот, спирейлер мөт аларга јарамыкту болуп јат.

Малдын азыралы болуп турган өзүмдердин жүзүндери база көп. Одор ол чабын жерлердеги өлөңдөр ортодо анчада ла мажак башту мырчак, састын ла жүзүн-башка чечектү өзүмдер аныланат.

Айылдын жанында ла үйде өскүрер өзүмдердин жүзүндери сүрекей элбек. Бир канча өзүмдер ботанический садтарда ченелте эдип баштапкы катап өскүрилген. Олорды мынан ары жаңы сорттор өскүрерине эмезе улус журтаган жерлерди жарандыарга тузаланар аргалу. СССР-дин Наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүгинин Төс ботанический садында Г. А. Павлова дендрантем ле прострел деп жаңы сорттор өскүргөн. Олордын кезигин ченеп көрөргө Барнаулдагы сорттор ченеер бөлүк алган. Кылбышты, водосборды туку качаннан бери декоративный жазалда тузаланып жадылар. Төрөл крайдын городторын ла журттарын жарта жарандыарга Себинин сындарында өскөн өзүмдердин үренин аланзу жоктон тузаланарга жараар. Анчада ла лилия, лютик, ирис, чүмдү өңдү чечектердин билелерине кирип турган декоративный өзүмдер айдары жок көп. Алтайдын бийик тууларында өзөтөн фиалкалар (анютины глазки) бистин клумбаларысты узактан ала жарандырып туру.

Кандый ла өзүмде жаңыс ла онын бойында бар, база өскөзінде жок танылу темдектер бар. Андый жүзүндү өзүмдер тоолу-тоолу ла тапчы жерлерде өзөт. Олордын таркайтан жери кичинек. Андый бүдүмдер жаңыс ла Алтай-Саяннын арка-тууларында туштайт, өскө жерлерде олор чек жок. Ого алтай аконит, чечеги ас живокость, алтай василистник, алтай молочай, Фроловтын чиназы, Алтайдын сас өлөңи кирип жат.

Жерден өзөр өзүмдердин бүдүмин ле исторический учурын реликталар (озогы бүдүмдер) анчада ла тын жарандырат. Миллиондор жыл мынан озо өзүп баштайла, өткөн чактардын кандый ла кыйын-шыраларын өдүп келген, бистин ойгө жетире бойынын азий чактагы бүдүмин эмеш те жылытпаган жүзүн өзүмдер бисти бүгүн де сүүндирет. Олордын ортодон алтай ветреницаны, жаан чечектерлү хохлатканы, Крыловтын подмареннигин, тегин недотроганы ла өскөзин де темдектеерге жараар.

Же Себинин кырындагы өзүмдерге кижин узак ойгө кирип келген. Мында агаш кезилген, өрттөр болгон, журтхозяйственный культуралар үрөндөөргө жер сүрүлген, удобрениялар жайылган, тузалу өзүмдер жуулган, жерлерди малга аайы-бажы жок тепседиш болгон ло онон до өскө керектер

эдилген. Шак андый кириштерден улам жабыстай жерлер тын кубулып барган. Кижиге жеткен жерлерде, жүргөөри кайыларда агаш өспөс болуп, агаш кырлардын баштарында ла арта берген. Азырал эдер чабындарда ла оныла коштой жерлерде өлөң суйуп, жүзүндери астай берген. Кезик бүдүм өзүмдердин жүзүндери астап, кезиге чек жоголо берген. Анайдарда, алдыста турган жаан учурлу ла туура салбас задачалардын бирүзи астай берген өзүмдерди таап, корулап алары болуп жат. Себинин кырында астап ла жоголып брааткан бүдүмдердин тоозы 32-ге жеде берди («СССР-дин Кызыл книгазы», 1984 ж.; «Сибирдин астап ла жоголып брааткан өзүмдери», 1980 ж.). Кезик бүдүмдер бу бичикке таркап өспөй, ас туштап турганынан улам бичилген, база өскөзине шокту салтарды бис бойыс жетирип жадыс. Бис декоративный чечектерди анаар ла үзүп, эм өлөңдөрдү аайы-бажы жок үрөп турганында жажырап неме жок. Шак андый өзүмдердин бир кезигине токтоп көрөктөр.

Темдектезе, 1954 жылда Себинин боочысында 400 гектар жерде чейненин тазылы 280 тонна болор деп чотолгон (Ю. Д. Сосков). Онын кийинде 12 жыл аайы-бажы жок каскан соңында бу жерлер промышленный учурын жылытып салган. Тазыл бойы дезе ол жерлердин көп жарымында чек жоголып калган.

Албаты-калык ортодо маралдын тазылы жаан суруда болуп туру. Онын жаш корболорун мал да жип жат. Оны тын үрөп касканда, ойто катап орныктырылбайт (Г. М. Свиридонов).

Себинин кырында көп алтын тазыл база үрөп чачылган. Е. Ф. Кимнин чотогоныла болзо (1976 ж.), бу өзүм бойы таркап өзөр аргалу, же андый учурал сүрекей ас болот. Онын үрени каа-жаада ла өзүп чыгат.

Декоративный өзүмдер улус журтаган жерлерден там ла ырап барадыры. Карагай, кайың-карагай колой өскөн элбек жерлерде башмачок деп өзүм учурап туратан. Эмди ол каа-жаа ла туштайт.

Эрте жайылар чечектерди—адонисты, касатиктерди, кандыкты, хохлаткаларды, примулаларды, прострелдерди турам-тудамыла үскүлөп жадылар. Бу өзүмдер текши жерлерде, анчада ла журттардын жанында сүрекей астап барды.

Өткүрилген шинжүлөрдүн шылтузында бис Алтайдын эн жеңил ле байлык жери деп Себинин арка-туузын (Сарлык кырды ла Себинин боочызын) ла коштой жаткан сындарды бодоп жадыс.

Бу район аңылу башкалу өзүмдерле аңыланат: кырлар-дын түштүк жандары жаар чөлдөр, түндүк жаны дөөн агаш-тар чөйилип барган. Декоративный өзүмдер субальпийский, альпийский ле тундрага түнгей бүдүмдү. Бу жерлер жедерге жеңил жаткан. Төс Алтайдын үлгези аайлу. Мында, бу райондордо, ар-бүткеннин бир канча кереес памятниктери жатканын темдектеер керек (Себинин боочызы, Сарлык кыр, Туйуктын ла Коротынын көлдөри).

Себинин арка-тууларынын научный жанынан жаан учурын ла аңылу башкаларын, анайда ок жылбилү геологический кереестер барын ажаруга алып, онын бийиктей кырларын бастыразын аңылу коруга алар керек деп бодоп турус. Мында национальный парк эмезе филиал төзөөр керек.

Мында база бир жарамыктуу жер — Кенгидеги көл лө оны-ла коштой жаткан жерлер керегинде аңылап айдарга жараар. Бу жерлерди корулаары керегинде сурак көп катап көрүл-ген. Кенгидеги көлди ле оны эбире састарды, сууны жакалай өскөн өзүмдерди, онын учар куш конор аргалу суузын ар-бүткеннин кереези, геологоисторический кереес эдип артты-рары керегинде Горно-Алтайский облисполком 1980 жылда 9 сентябрьда 320 номерлү жөп чыгарган. Бу өйдө кажы бир кереес жерди оны айландыра ар-бүткенди чеберлеери жогы-нан корулап болбозы жарт. Бу жанынан Кенинин өзөк-жик-теринин аңылу башка ар-бүткенин темдектеер керек. Ан-дагы өзүмдердин тоозына эндемичный ла озогы чактан арткан (реликтовый) бүдүмдер кирип жат. Олордын көп са-базы ас туштап, жоголып бараткан бүдүмдер — темдектезе, Блудовтын касатиги, кандык, живокость лө өскөзи де.

Эмдиги журтап жаткан үйе, байла, бойынын төрөл жеринин кажы ла природно-климатический бөлүктөрүн, мундар жыл-дардын туркунына улалып келген байлыкты корулап алга-дый аргалу калганчы үйе болордон аяабас.

«Бис ончобыс, бүгүнгү жер үстінде жүргендер, ар-бүткен учун келер үйелердин, историянын алдына каруулу боло-рыс». М. С. Горбачевтын КПСС-тин XXVII съездинде айт-кан бу сөстөрүн кемибис те ундыбас учурлу.

И. Пшеничная,
СССР-дин Наукалар Академиязынын Төс бо-
танический садынын ишчизи

АМАДУЛАР ТЕКШИ

Ноябрь айдын баштапкы күндеринде карындаштык монгол калык Монголиянын Албаты Демократический Республикасы төзөлгөн лө совет-монгол наҗылык башталганынын 65-чи жылдыгын темдектеди. Ого учурлай өткөн монгол-совет наҗылыктын айлыгы карындаштык эки партиянын ла наҗылык эки албатынын бирлиги тынгыганын кереледи. Андый айлык жебрен, же ол ок өйдө јиит социалистический Монголияда эки государство өмөлөшкөнин керелеп, одус бежинчи катап өтти.

Айлыкта бастыра ороон турушты. Заводтордын ла фабрикалардын цехтеринде, койчылардын турлуларында, учреждениялерде ле организацияларда, школдордо јилбилү туштажулар, солун куучындар болды.

Куучын совет-монгол колбуларды мынан ары канайда элбедетени ле теренжидетени, социально-экономический өзүмди түргендедери јанынан КПСС-тин ле МНРП-нин калганчы съездтеринин јөптөрин канайда јенүлү бүдүретені керегинде болды. Бу сурактар эки государствонын партийный ла хозяйственный ишчилери, общественный организациялардын чыгартулу улузы туштажып куучындажарда тордын алдында турды.

Быјылгы айлыкта Украинанын Күндери өткөн. Анда СССР-дин башкарузынын делегациязы ла Украинадан барган көп тоолу специалисттер, ученыйлар, культуранын ла искусствонын ишчилери, анайда ок творческий коллективтер турушкан.

Айлыктын күндеринде телекейде болуп турган јаан учурлу керектерди, ол тоодо Азиядагы айалганы шүүшкен. Совет Союз ла Монголия Азияда политический айалганы јарандыларына ууланган иш өткүрип јадылар. Азияда ла Тымык тегистин бассейнинде јеткер јок болорын јеткилдее-ри јанынан Совет Союзтын баштапкайын МНР-дин башкарузы бүткүлинче јарадып ла јөмөп туру. Советтер ороонынын амыр-энчү шүүлтелери Азияда ла Тымык тегисте турган государстволор ортодо колбуларда ийде-күч тuzалан-байтаны керегинде Монголиянын кычырузына јарап јат.

Монгол-совет на́йылыктын айлыгы Монголиянын Албаты Республикасынын общественно-политический ле культурный жүрүминде жаан учурлу бололо, карындаштык социалистический госу́дарстволордын — СССР-дин ле МНР-дин ортодо өмөлөжөрин элбедерине ле тереңжидерине жаан жөмөлтө этти.

На́йылык там тыгыыр

СССР-дин ле КНДР-дин ортодо марксизм-ленинизмнин үредүзи ле пролетариаттын интернационализмнин ээжилери аайынча төзөлгөн колбулар бастыра ууламжыларда жаранып ла тыгып туру. Карындаштык эки ороон өмөлөжөрине быжыл октябрь айда бистинг ороонго Кореянын Иш партиясынын Төс Комитединин Генеральный качызы, КНДР-дин президенти нөкөр Ким Ир Сен на́йылык жорыкла келип жүргени жаңы жаан жөмөлтө болды.

Москвада нөкөрлик ле на́йылык айалгада ачык-жарык куучын өткөн. Корей жеринен келген бийик айылчылар КПСС-тин Төс Комитединин Генеральный качызы нөкөр Горбачев М. С. ле өскө дө совет башкараачылар туштажала, СССР-дин ле КНДР-дин, КПСС-тин ле Кореянын Иш партиясынын ортодо өмөлөжөрин мынан ары там тыгыдар сурактарды шүүжип жөптөшкөн.

Телекейдин жүрүминде эки ороонды соныркадып турган керектерди шүүжерде Ыраак Күнчыгыштагы айалгага жаан ажару эдилген. Шүүжилген сурактар аайынча карындаштык эки партиянын ла на́йылык эки башкаруунун политика түйнөй эмезе жуук болгоны сүүндирет. Олор бой-бойы өмөлөжөргө, социалистический строите́льстводо ченемел алыжарга, Азияда ла Тымык теңистин бассейнинде айалганы жымжадары, ядерный жуу-чак башталар жеткерди жоголторы учун кожо тартыжарга күүнзеп тургандары база катап жарталды.

Совет-корей на́йылык ла өмөлөжөри озодон бери жанжыккан, төзөлгөзи быжу ла бек. Жуу-чак болгон кату ойдо лө хозяйствону орныктырып, жаңы жүрүм төзөлгөн жылдарда Советтер орооны жаантайын корей калыкка жөмөлтө эткен, КНДР-ге ончо керектерде болушкан.

Эки орооннын ортодо саду-экономический колбулар там ла элбеп ле тыгып келди. КНДР-ле эн ле көп садыжып турган ороон — СССР. Республиканын тышжанындагы садузынын 30 проценти Совет Союзка келижип жат. Андый да болзо, мында тузаланылбаган аргалар эмди де көп.

Москвада болгон туштажуларда эки орооннын ортодо саду-экономический колбуларды там теренжидерин, өмөлөжөринде жаңы ууламжыларды табарын, партиялар өмөлөжөрүн, наукада ла культурада колбуларды элбедерин шүүжип жөптөшкөн. Кыскарта айтса: эки орооннын ла эки партиянын ортодо наҗылык там тыгыыр, өмөлөжөри там теренжиир ле элбеер.

Москвада да, Пхеньянда да бүгүнгү күнде телекейде айалга катулана бергенине тын чочып жадылар. Азияда ла Тымк тегистин регионында жуу башталар жеткер тыгый берди. Планетанын бу телкем талазында США бойынын жуулажар ийдезин тыгыдатан элбек иштер өткүрип баштады.

Көп ороондордын жүрүмине жеткерлү каршулу иштерге удурлаштыра Совет Союзтын ла өскө дө социалистический госуларстволордын амыр-энчүге күүнзеген политиказы туруп јат. КНДР телекейде айалганы јымжадары учун эрчимдү тартыжып, Совет Союзтын жаңы амыр-энчү баштанкайын јарадып туру. Ыраак Күнчыгышта ла бастыра Азияда амыр-энчү учун тартыжуга Албаты Корея бойынын јөмөлтөзин эдет.

Азияда ла Корей жарымортолыкта амыр-энчүни корулап алары, оны ядерный жуу-јепсел јок зона эдери, Кореяны амыр-энчү аргаларла бириктирери јанынан КНДР өткүрип турган ишти Совет Союз јарадып туру.

Совет Союзтын ла КНДР-дин албатылары социализмнин ле коммунизмнин улу кереги јегери учун, бастыра телекейде амыр-энчү ле жеткер јок жүрүм болоры учун кожорттыжып жадылар.

Уур-күчтерди јоголтып...

Йеменнин Албаты Демократический Республиказынын политический ле общественный жүрүминде јаан учурлу керектер болды. Йеменнин социалистический партиязынын Төс Комитединин пленумы, эн бийик Албаты Советтин сессиязы, ишмекчи профсоюзтардын ла крестьяндардын союзынын Бастыратекши конференциязынын ла јашөскүримнин организациязынын съездтери өткөн.

Бу јаан жуундарда шүүшкен сурак — быјыл январь айда республикада жеткерлү керектерден улам болгон бускаланды түрген јоголторы ла орооннын экономиказын өскүрер планды бүдүрери.

Январь айдагы керектер Йеменнин жүрүмине тын каршу эткен. Ол тушта социалистический партиянын башкараачы ла государствонун башчызы болгон А. Н. Мухаммед акту бойы башкарып отураарга амадап, ого жарабай турган партийный ла государственный ишчилерди жайладарга ченешкениле колбой башталган тартыжу тын жуулашканыла божогон. Ол жууда мундар тоолу улус, көп нургуны социалистический партиянын кадровый ишчилери корогон. Ороонго сүреен жаан, материальный королто эдилген. Партиянын бирлиги бузулган. Эл-жоннын биригүлери жайрадылган. Государствонун аппаратадынын ижи уйдаган. Же түймеем жаан жол албай туй базылган.

Партиянын ла государствонун жаңы башкартузы ороондо жүрүмди ондоп аларга эрчимдү иш баштаган. Жууда жемирилген тураларды, предприятиелерди, организацияларды, учреждениелерди орныктырып баштаган. Эмди партиянын, государствонун ла эл-жоннын организацияларынын ижин жагырта тзззори башталды. Бу иш жаңы жүрүмди — социализмди тзззз бздзрерине орооннын ишкзчиле жаткандарын кздзрер учурлу.

Январь айдагы түймеем ле оныла колбой болгон каршулу керектер партияны ла ишкзчиле жаткандарды социализмнин жолунан туура тургузып болбоды деп, бу жуукта зткзн пленумнын, сзездтердин жзптзринде айдылды. Оныла коштой январь айдагы жеткерлз түймеем партиянын, государствонун ижинде жастыралар, жедикпес-тутактар бар болгонын кзргзсти. Ол керегинде «Ас-Саура» газет бичийт.

Онын учун бзгзн социализмди тзззз бздзрер жолло ичкери барып, партияны государствонун ла эл-жоннын баштаачы ийдези эдип алары, онын бирлигин тыгыдары, ишмекчи класстын ла бастыра ишкзчиле жаткандардын башчызы болгон тоомжызын бийиктедери, хозяйстводо государствонун ла кооперативный секторды тыгыдары — баштапкы учурлу задачалар деп, Йеменнин Соцпартиязынын Тзс Комитединин Пленумынын жзбинде айдылды.

Демократический Йемен бойынын ичкери зззминде январь айда учураган уур-кзчтерди табынча здзп чыгып барып жат. Бу уур зйдз ол бойынын нажыларынын, элден озо Совет Союзтын болужына жзмзнип туру.

Кубада улус узак јажайт...

Кубада јүс јаштан ажыра јашту улус көп учурайт. Ол јанынан Јайымнын Ортолыгы Кавказла маргыжып туру. Темдектезе, Сантьяга-де Куба провинцияда 123 јашту Эли-хиа Кобас јуртап јат. Јерлештери оны јалакайлап, Йия деп адагылайт.

«Бу кирезине јетире жүргенимди бойым да јакшы билбей турум — деп, Йия ТАСС-тын корреспондентине айтты. — Јиит тужымда байларга јалданып, түни-түжиле иштеп, тын јокту болгом. Энемле экү байлардын кыраларында кофе јууп, эмезе кокос кузуктын эмилинен сарју эдип, јүк арай-да курсагыска јединип јүретенис» — деди.

Эмди Йия 71 јашту эн кичү кызыла кожо јуртайт. Јаан кызы былтыр 90 јажын темдектеген. Сок јаныс уулы — 81 јашту. Јиит тужын эске алынып, Йия тын бијечи кыс болгон дийт. Музыканы эмдиге сүүгенче, Кубанын калыгы испан олјочыларга удурлажа тартышкан өйлөрдөги кожондорды араайынан кожондоп јүрет. Ол өйлөрдин кийнинде јүс јыл өткөн болзо, кожондор этнограф улуска табылбас неме.

Бу ла јуук өйдө, кайда да одус јыл мынан кайра, мен Фидель Кастронын туйук кара сагалду партизандарына канзан аскан эдим деп, Йия куучындайт. Партизандарда онын балдарынын јети уулы јуулашкан. Ол до тушта Йия тогузон јаштан ашкан кижии.

Лас-Тунас провинцияда 1877 јылда чыккан (эмди 109 јашту) Фермин Кабреро бойынын узак жүрүмин, Йия чылап ок, крестьянин кижининг јенил эмес ижинде јокту жүрүмде өткүрди. 104 јаштуда өлгөн онын адазы Антонио Кабреронын билезинде 18 уул ла 3 кыс болгон. Олордын экүзи јүс јашты ажала, өлгөн, арткандары жүргенче. Фермин Кабреронын бастыра ач-үрени — балдары, олордын балдарынын балдары 350-ди ашкан. Јаан уулы 78 јашту, бала-барказынын эн кичүзи 11 јашту.

«Јажына иштегем, оорыбагам, көскө ачка кийип билбесим, көп газеттер, книгалар кычырып јадым, көстөрим курч, ман бажына ийне саптаарым» — деп, Фермин кокырлайт. Бойы анчы кижии. Андап барганда бир эмеш калаш алала, јерде јиилектерле курсактанат. «Андаганда јерде уйуктарга сүүп јадым» — деп, 109 јашту анчы айдат.

Матансас провинцияда 111 јашту Антонио Десирт Кубада албатынын революциязы јенери учун тын јуулашкан.

Антонионы революционный черүнинг сержанты эдип јөптө-
өрдө 85 јашту болгон. Революция јенгеле, эки јыл өткөн со-
нғында, республикада улус бичик билбезин јоголтып баш-
таарда, Антонио Десирт кычырарына ла бичиирине үренип
алган.

«Слер канайып ол кире узак јажадыгар?» — деп сураар-
да, — «Мен јаантайын эрте уйуктап, күннинг баштапкы јар-
кыныла кожо туруп јадым, маала ажыла курсактангам, эт
јибес кижии, је кофе ичерге сүүгем, бир сигарет тартып ийе-
дим» — деди.

— Мен эмди де иштеп јадым. Кер-мар империалисттер
Кубаны јуулап келгежин, мылтыкты ойто ло колго алаала,
өштүлерди јазым јок кырарым — деп, 111 јашту партизан-
революционер Антонио Десирт омок куучындайт.

Статистика чотогоныла Кубада 10 миллион улустын 11
проценти 60 јаштан өрө, 50 мунган ажыра кижии — 85 јаш-
тан өрө улус, бүдүн јарым мун кижии јүс јаштан јашкан
улус.

Кубада улус ненин учун көп јаш јажап турганын спец-
алисттер јартагай. Је Јайымнын Ортолыгында ишмекчи-
лердин ле крестьяндардын социалистический государствозы
улустын су-кадыгын корыыр ишти сүреен бийик кеминде
төзөгөнин темдектеер керек. Көп јаш јажаган улус Кубада
там көптөөр.

Революция јенген кийнинде ороондо 400 поликлиника,
көп больницалар ачылган. Балдар өлөри үч катап астаган.
Улустын јүрүми орто тооло 74 јашка јетти. Эмди ороондо
кажы ла 443 кижиге бир врач келижет. Кубада јиит үйе улус
тиф, туберкулез, калтыраак, малярия, оспа деген оорулар-
ды билбес. Шак бу оорулардан Латин Америкадагы ороон-
дордо јылдын ла ондор миллион улус оорып шыралайт, кө-
бизи өлүп калат.

Кубада улус узак јажап турганы—социализмнинг једими.

Н. И. Тодосев

ИРАННЫҢ ЛА ИРАКТЫҢ ОРТОДО ЈУУ

Ираннын ла Ирактын ортодо јуу өткөли алты жылдан ажа берди. Бу јуу бойынын узагыла, јуулажып тургандардын өчөжиле, көп кан төгүлип турганыла, бир де учуры јогыла телекейдин эл-јонын кайкадат.

Бистинг ороондо бу эки ороон ненинг учун јуулажып турганын билерге турган улус база көп. Јуу неден улам башталганын, ненинг учун токтобой турганын совет улус билерге күйнзейт. Ол керегинде улус лекторлорго, докладчиктерге, пропагандисттерге, агитаторлорго көп сурактар бергилейт.

Бис мынан ары бир канча статьяларда бу сурактарды јуртаарыс.

1. Јуу неден улам башталган

Экинчи телекейлик јуу божогон кийнинде эн ле узак улалган јуу — Вьетнамдагы јуу болгон. Экинчизи — Ираннын ла Ирактын ортодо алты жылдан ажыра өдүп турган јуу. Бу јууга өскө ороондор киришпеген, ого кажы бирүзинде гражданский јуу коштонбоды.

Мында империализмнин базынчыгынан јуукта јангы јайымданала, јангы өзүп баштаачы, анайдарда империализмге удурлашкан текши јилбилерлү, экүлезе мусульман мүргүүлдү ислам ороондор јуулажып, токтодынып болбой тургандары кайкадат. Бу эки калык — Иракта јуртаган арабтар ла Иранда јуртаган перстер 1300 жыл коштой јадып, јуулажып билбейтен.

Блааш-тартыш эки орооннын ортодо гранда јарты јок болгонынан башталган. Тигр ла Евфрат суулар биригеле Шатт-эль-Араба суу болуп 195 километр агып, Араб талайдын Персия булуңына кирген. Шак бу Шатт-эль-Араб суунын учындагы 85 километри Ираннын ла Ирактын ортодо гран болуп өткөн.

1913 жылда Константинопольдо Турция, Персия, Россия ла Великобритания кол салган протокол аайынча Ираннын

ла Ирактын граны Шатт-эль-Араб суунын Ираннын јери болуп турган јарадыла өткөн. Ого көп жылдардын туркунына Иран јөпсинбей, гран суунын эн терен орто јериле өдөр учурлу, бу суула эки ороон тен јорыктаар праволу деп некеп турды. Ирак дезе, Константинопольдогы протоколдо кургак јерле өткөн гранда 400 мун кв. км. Ирактын јери Иранга јастыра берилген деп айдып турган.

Анайда блааш-тартыш 1969 жылга јетире болгон. Онон Иран азыйдагы јөптөжүни туура тартала, бойы башбилинип, эки орооннын ортодо гран Шатт-эль-Араб суунын ортозыла өдүп јат деп јарлаган. 1971 жылда Ирактын талайда турган Абу Муса, Јаан ла Кичү Томб ортолыктарды Иран блаап алган. 1975 жылда Ираннын диктаторы Мухаммед Реза Пехлеви ле Ирактын башкараачылары Саддам Хусейн Багдадта јөптөжөлө кол салган договор аайынча эки орооннын ортодо гран Шатт-эль-Араб суунын ортозыла өткөн. Кургак јерде гранды Ирактын некелтези аайынча өткүрер, јартаза: азыйда јастыра берилген 400 мун кв. км јерди Иран Иракка ойто берер болуп јөпсинген.

Ол өйдө јуулажар ийдези тын, Американын империализминин болужына јөмөнгөн шах Шатт-эль-Араб сууда гранды Иранга јарамыкту эдип өткүрип алала, Ирактын јерин јайымдаары јанынан бачымдабаган. Је качан Иранда Революция јенеле, башкаруга Хомейни келерде, азыйгы шах молјонгонын бүдүрбезим деген.

Ол јерди јайымдазын деген некелтени Иран бүдүрбей турарда, 1980 жылда 7 сентябрьда Ирак черү ийеле, ол јерлерди айрып баштаган. 17 сентябрьда Ирак азыйдагы јөптөжүни јоголтоло, Шатт-эль-Араб сууны бастыразын бойынын деп јарлап туруп, гран сол јаратла өдөр, Иран суула јорыктаар учуры јок деп јарлаган. Иран дезе, Ирактын керептерин Шатт-эль-Араб јаар кийдирбезим, анайда ок Ормуз өткүшле өткүрбезим деп јарлады. 22 сентябрьда 1980 жылда Ирактын черүлери Ираннын гранын өткөн. Анайда баштаган јуу эмдиге өткөнчө.

Бу јуу Ираннын бурузыла башталган деп Иракта јарладылар. Тегераннын башкараачылары јуу башталганы учун Багдадты буруладылар. Је эки орооннын ортодо јуусогуш ненин учун башталала, көп жылдарга токтобой турганын јартаарга олордын кажызында ла боло берген айалганы билер керек. Баштап Ирандагы ислам, мургүүлдин башкарузын алалы.

Империалисттердин јөмөлтөзиле башкаруда турган шах-

ты антарган согында революциянын толкузы сене берер, аятолла Хомейни көп жаш жажабас, онын ордына өскө улус келер деп, баштап тарый Ираннын бойында, гран ары жанында, ол тоодо Иракта көп улус шүүгени жастыра болды. Хомейнинин башкарузы революцияда көп улусты жылыткан да болзо, бек болгонын көргүсти. Кыска өйдүн туркунына азыйдагы шахтын ээжи-жанын жарадаачы ийделерди, анайда ок революцияны оноң ары теренжидер күүндү партияларды женип чыгала, орооннын улузынын көп нургунын бойына тартып алган.

Хомейнинин башкарузы орооннын бойында өштүлерин күүн-кайрал жоктон истеп жоголткон. Ираннын жаңы историзмында өштүлери жанынан андый казыр башкару качан да болбогон. Же андый да болзо, орооннын сүреен кудайзак албатызынын элбек калыгы аятолла Хомейниге бүдүп, онын башкарузын жөмөп турганын темдектеер керек.

Албаты-калыктын жадын-жүрүми жаранбай, там коомойтыган, промышленный производство жабызады, иш жок улустын тоозы көптөди. Ол ок өйдө жаан байлардын жөөжөзин айрыганы, албаты-калыктын праволоры элбегени көп улуска «орооннын ээзи» болгоны керегинде сананар арга берген.

Онын учун Иранда бүгүн сүреен көп улус Хомейнинин башкарузын жарадып, бойлорынын жүрүм-салымын оныла колбоштырып жадылар. Олор — «ислам революциянын корычылары» болгон мундар тоолу жиит уулдар, городтордо ло журттарда жүрүмди ле керектерди башкараачы көп тоолу комитеттердин муллалар (абыстар) баштаган члендери. Кечеги тербезендер, жожып базаачы жокту уулчактар бүгүн башчы аятолло Хомейнинин, жербойындагы оок-теек аятоллалардын кычырузыла ислам мүргүүл учун өлөргө белен улус ороондо жүрүмди башкаргылайт.

Олордын эрчимин бийик кеминде тударга чокым өштү керек. Революциядан озо андый өштү шах ла империализм болгон. Өштүле тартыжатаны ороондо улуска жеңилтелер эдерин, экономикада жаңыртулар өткүрерин келер өйгө артырар, једикпес-тутактарга эмди тургуза јөпсинип отурар деп айдар арга берет. Анайда США-нын посольствозынын ишчилерин тудуп алала, Американын империализмине удурлажа тартыжуда бир канча айлар өткөн. Дипломаттарды учы-учында јандырган. Тартыжу божогон. Ол тушта Иракла башталган јуу Ираннын башкарузына орооннын албаты-калыгын сөс уккур эдетен; өштү «ислам революция-

нын једимдерин јоголторго туру» деп, јангы тартыжуга көдүретен талдама арга болды.

Аятолла Хомейни Иранда башкаруда турала, «ислам революцияны» шиит мүргүүлдү улус јуртаган ороондорго таркадарга амадаган. Ирактын улузынын көп нургуны шииттер. Турция Ирактын јерин көп јүс јылдардын туркунына бийлеерге суннит мүргүүлдү олјочылар шииттерди тын базынган. Турциянын бийлежинен јайымданган да соғында Ирактагы шииттердин јүрүми ондолбогон. Ненин учун дезе Багдадтагы башкаруда јаантайын сунниттер болуп турган. Иранда шииттердин ислам революциязы өдөрдө Иракта шииттер база түймөп баштаарда, башкару туй басып салган. Онын да учун эки ороон ортодо мүргүүл јанынан өштөшкөни јууны там көнжидет.

Иракты алалы. Ираннан азыйдан ала јер блаажып турганына үзеери калганчы јылдарда јангы шылтактар табылды.

Баштапкысында, «кажы ла мусульман ороондо исламнын (шииттердин) политический революциязы јенетер учурлузы» керегинде Хомейнинин кычырузын алалы. Иранда революциядан көрүжип, Иракта јуртаган шииттер түймейле, ороон эки башка бөлине береринен Багдадта Саддам Хусейннин башкарузы коркыган.

Экинчизинде, Иран революциядан улам тын уйдаај берер эмей, јерлерди ойто блаап аларга јенил болор деп Багдадта иженгени јастыра болгоны удабай јарталды.

Учинчизинде, Ираннын түштүк јерлеринде — Хузистанда јуртаган араб улус Ирак јуулап барза, түймеен көдүрөп, сүреен көп нефтьтү бу јерди айрып аларына, Багдадтын башкарузы иженеле јастырды. Арабтар түймебеген.

Төртинчизинде, революцияда уйдаап түреген Иранды түрген јенеле, байлык јөөжөлү јерлерин јенил айрып ала-ла, Ирак араб ороондордын ортодо баштаачы јерге чыгарга амадаган. Азыйда араб ороондордын бажында турган Египет Абдель Насер өлгөниле кожо бойынын ол учурын јылыйткан. Сирия ла Сауд Аравия башчы болор аргалары јок деп, Саддам Хусейн бойында сананып алган.

Ирактын амадузы андый болды.

II. Иранның ла Ирактың ортодо јуу өдүп турганы

Эки ороонның ортодо блааш-тартыш болгоны учун Хомейни бурулу да болзо, Ирак јуу баштаар деп ол бодобогон. Иранның черүзи јууга белетенбеген. Баштапкы өйдө Ирактың черүзи Иранның јери јаар терен кирген. 1980 јылда октябрь айда озор Ахвазга, Хорремшахрга, Дизфульга јеткен. Эки ле айдың туркунына јирме мунг квадратный километр Иранның јерине удурлашкан тың јуу јокко кире бергендер. Озор Хорремшахр городтың көп јанын јуулап алдылар. Је бу городты бастыразын јуулап аларга чыдалы јетпеди. Түштүкте талайдың јарадында турган эн јаан Абадан городты туй курчадылар. Је оныла Ирактың јенүлери ол өйдө токтоды.

Јууның бу баштапкы өйинде Иранның черүзи эмдиги өйдөги јууда өштүге табару эдип болбойтонын, јуулажатан техниканы — авиацияны, артиллерияны, танктарды тузалачып билбейтенин көргүсти.

Ирак ла Иран экүлезин баалу самолетторды, анайда эн талдама дегедий черүлерди јууга ийип кородорынан јалтангандар. Темдектезе, Ирактың јуучыл самолетторы јангыс ла Иранның нефтепромыселдерин бомбалаган. Эн јакшы үредүлү ле мылтык-јепселдү черүлери ороонның төс городының — Багдадтың јанында турган.

Экүлезинде јерден кейдеги самолетторды аткылайтан ракеталар бар болды. Иранда — Америкадан, Иракта — Совет Союзтан алган ракеталар. Је озорды тузаланарын башкарар специалисттер јок болордо, бир де ракета кей јар божодылбаган.

Иранда революцияның кийнинде черү уйан болгон. Азыйгы шахтың черүзин јоголтып салган. Көп генералдар ла офицерлер шахла кожо ырбап, кача бергендер. Солдаттар билезине јанган. Јангы черү тынгыгалак, үредүзи уйан болгон. Оның да учун Саддам Хусейн түрген јенип чыгарга иженген. Је керектер оның санаазыла болбоды.

Перстер арабтарла үргүлјиге өштү калык. Ирактың черүлери гранды бузала, јуулап келерде, шиит мусульмандардың патриотизми тынгыйла, Иранда бастыра албаты өштүге удурлаштыра тартыжуга көдүрилеле, Хомейнини курчай тура берген. Черү тынгыган.

Иранның Хазистан провинциясында јуртаган арабтар Иракты јөмөп түймебеди.

Ирактын черүзининг табару эдер чыдалы чыга берерде, окопто отурышту жуу башталала, эки јанына тын королто јоктон 1981 жылдын күзине јетире өтти. Черүлер окопто отурып кетешкен ол өйди Иран бойына јакшы тузаланган. Черүзин үредип, чыныктап јепсеп алала, 1981 жылда сентябрь айда Иран түштүктеги фронтто өштүге удурлажа тын табару этти. Жуунын экинчи өйи башталды. Ираннын черүзи Абаданды өштүнинг черүзи курчаганын јоголтты. Кезик јерлерде Ирактын черүлерин чек оодо соккон, кезигин граннан чыгара сүрген.

1982 жылда март айда Ираннын черүлери түштүк ле тос фронттордо Ирактын черүлерин жуулап оодо соголо, 1981 жылда Ирак колдомдоп кирип алган јерлерди јайымдап баштаган. Май айда бастыра јерлерде государствонунг гранина јеткен.

Бу жууларда эки јанынан көп улус корогон. Ираннын жарлаганыла болзо, май айда Хорремшахр городтын јанындагы жууларда Ирак 30 мун солдат ла офицер јылыйткан. Табару эдип турган Ираннын черүзи онон көп јылыйтканында аланзу јок.

Ирак Иранла жуулажып, јегип болбойтонын билип алды. Саддам Хусейннинг амадулары бүтпеди, ончо пландар үзүлген. Өштүнинг черүлери Ирактын јерине жуулап кирер јеткер тынды. Ол тушта мында јуртаган шииттер, чындапта, Ирандагы текши кудайлу улуска јөмөлтө эдип, түймеп баштаза, Саддам Хусейннинг башкарузына тын түбек болоры јарталды.

Мындый айалгада Ирак жууны токтодор, Иранга некелте этпес деп шүүди. 1982 жылда 10 июньда Ирак жууны токтодып јат деп жарлаган. 9 күн өткөн соңында Саддам Хусейн Ирак черүлерин Ираннан бастыразын 10 күннинг туркунына јандырап деп јарлады. Ол күнге јетире граннын јанында блаашту деп чотолгон јерлерде Ирактын черүлери артканча болгон.

Је эмди Иран жууны токтодор күүни јок болды. 17 июньда Иран «Ромадан» операция баштады. Ираннын черүзи Шатт-эль-Араб сууны | кечеле, Ирактын јерине кирген. 1 ноябрьда «Мохарамм» операция өткүреле, Ирак түндүкте Ираннын бир канча јерине кирип алды.

Онын кийнинде Саддам Хусейнди каршулу керектер эткени учун трибуналдын јаргызына берзин, ого үзеери Ирак 50 миллиард доллар контрибуция төлөзө, Иран жууны токтодор деп некеген. Ого Багдадта јөпсинбегени јарт.

1983 жылда Иранның черүлери Ирактың јерине киреле, ичкери тың көндүгип болбогон. Ирактың черүзи бойының јерин корулап, тың јуулашкан. 1984 жылда айалга тың өскөлөнбөгөн. Иранның черүлери түштүкте тың табару эдип, Ирактың эн јаан городторының бирүзи — Басрага јууктап келеле, јуулап алып болбогон. Бу јууларда эки јанынан улус сүреен көп корогон. 1984 жылда јаскыда Басра городтың јанында өткөн јууларда ичкери табару эдип турган Иранның черүлеринен 125 мун кижиге, Ирактың черүзинен 50 мун кижиге корогон.

Јуу өткөн бастыра өйдиге туркунына Иран 750 мун, Ирак 350 мун кижиге јылыткан деп чотолот.

Мылтык-јепселди ле јуулажар техниканы Иран 17 ороонног, Ирак — 18 ороонног алып јат. Он ороон мылтык-јепселле оморды экүлезин түнгей јеткилдеп турулар. Темдектезе, США, Франция, ФРГ ле өскө дө кезик капиталистический ороондор јуу-јепселди экүлезине берип турулар. Оморго, байла, экүлези јуулажып, тың уйдаы бергени бойларының јилбилерине јарап јат. Ол тушта оморды бийлеп аларга јенил деп санангылайт. США 1983 жылда Иранга јүзүнбашка мылтык-јепселди 180 миллион долларга саткан. 1984 жылда дезе, Иракка јуучыл вертолеттор, кош тартар самолеттор саткан. ФРГ автоматтар эдетен лицензияны Иранга саткан, танктарды оодо адатан ракеталарын Францияның заводторында эделе, Ирак јаар аткарып јат.

Јуулажатар техника јанынан Ирак артыктай бергенин өскө ороондордың газеттери темдектеп турулар. 1985 жылдың учында Ирак Иранды самолеттор јанынан — алты, танктарды — беш, уур артиллерияда — үч катап артыктаган. Иран калганчы өйдө жаңы јаан јууга белетенип, черүзинде улустың тоозын көптөдөт. Андый арга Иранда јеткил. Је Иракты јууда јенип чыгар аргасы ас. Анайда бу эки ороонның ортодо јуу арылу-берилү эмес, алты жылдың туркунына өдүп, кемизине де королтодон өскө неме экелбей туру.

Иранның ла Ирактың ортодо јуу кемге тузалу? Омордың бойларының кемизине де мөрлү эмезин бис көргүскенис. Тегин улустың каны эш-кереги јокко төгүлип турган јуу күнбадыштагы империалист государстволорго, элден озо США-ның империалисттерине, Јуук күнчыгышта кара сагышту ийделерге, Израильдин сионисттерине тузалу.

Ф. Марачев,
КПСС-тин обкомының лекторы

БАЖАЛЫКТАР

Октябрьдын керегин ичкери көндүктирели	3
Исторический бурылта	8
Лектордын ижинен	14
Тузалу өзүмдерди кичеер ле чеберлеер	17
Амадулар текши	23
Ираннын ла Ирактын ортодо жуу	29

СОДЕРЖАНИЕ

Вперед к победе дело Октября	3
Исторический поворот	8
Работа лектора	14
Охрана редких и исчезающих растений	17
Общие цели	23
Ирано-Иракская война	29

БЛОКНОТ АГИТАТОРА

Редакционная коллегия

Подписано в печать 26. 12. 86 АН 14355 Формат 60×84 1/16
Усл. п. л. 2,09. Уч.-изд. л. 1,88. Тираж 500 экз. Заказ 4496.
Цена 4 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного изда-
тельства, 659 700 г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская,
36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистиче-
ский, 27.

4 акча